

Vladimír Procházka, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963, Nakl. ČSAV, 585 str.

Obsáhlá monografie Vl. Procházky sleduje dva aspekty: poznání vývoje naší právní kultury v období pozdního feudalismu a poznání dějin venkovského lidu v důležité epoše přechodu ke „druhému nevolnictví“. I když v knize převažuje naprosto aspekt první, bude zřejmě posuzována v kontextu agraristického studia. To nijak nevybočuje z autorova záměru, neboť důsledný historismus je zdůrazňován jako vůdčí metodologický princip jak jeho samotného, tak celé naší současné právní historie. A tak je „Česká poddanská nemovitost...“ i zajímavým pokusem metodologickým.

V období „právní školy“ mělo studium práva v agraristice vedoucí postavení. Vycházelo se především z právních pramenů, zpřístupněných u nás Kalouskovou edicí poddanských řádů a hospodářských instrukcí. Poddanství a nevolnictví, respektive svoboda venkovského lidu byly chápány v právním smyslu. Tento směr u nás vyvrcholil v Kroftových *Dějínách selského stavu*. Ekonomické a sociologické otázky a metody uvedl do zkoumání dějin rolnictva J. Pekař *Knihou o Kostí* a rozborů katastrů. Pokoušel se i o nový výklad pojmů poddanství a nevolnictví. V období sociologických a ekonomických studií (ustrnulých ovšem většinou na úrovni vlastivědy a lokálního hlediska) zájem o právní problematiku poklesl a výsledky shrnuté v Kroftovi nebyly celkem překonány. Lze říci, že do poddanské problematiky odborné právněhistorické studium až na malé výjimky nezasáhlo nijak výrazně.

V posledních letech se stalo studium „poměrů venkovského obyvatelstva“ osou marxistické medievalistiky. Hlavní metodou byl sociálně ekonomický rozbor, snažící se pomocí statistiky zkoumat materiální a sociální problémy rolníků. Právní problematika byla do tohoto zkoumání sice zahrnuta, ale jen jako doplněk materiální a sociální skutečnosti a spíše v negativním smyslu: historikové se snažili prokázat především problematičnost a malou účinnost právních norem v praxi. Nedůvěra k právním normám byla reakcí na jejich přeceňování právní školou a na teorie o netřídnosti a ochranné funkci práva. Tato nedůvěra se někdy přenesla na právněhistorické zkoumání a na právněhistorické metody vůbec.

Vl. Procházka se snaží, podobně jako jiní právní historikové, překonat odtrženost právněhistorického a historického zkoumání a přispět specifickými prostředky své disciplíny k poznání totality historické skutečnosti, o něž usiluje i historiografie. Realizace tohoto předpokladu vyžaduje ovšem nejen důkladné historické erudice, ale často samostatných historických nebo sociálně ekonomických rozborů, aby spojitost mezi právem a sociálně ekonomickou skutečností mohly být postiženy a zhodnoceny. Procházka zůstává, na rozdíl od několika právněhistorických prací, jež prováděly samostatné historické analýzy (Kejř, Rebro), důsledně na půdě právních rozborů a opírá se především o důkladnou znalost historické literatury předmětu. Literatura o poddanských poměrech v 16. a 17. století je u nás poměrně bohatá, ale zdaleka neposkytuje pracovníkům ve speciálních disciplínách všechny údaje, které by potřebovali k objasnění historických souvislostí svého tématu. Přitom je obvykle vztah specialistů (Procházku nevyjímaje) k historické literatuře dost pasivní. Záběry historických publikací jsou přijímány jako hotová fakta a citovány jako důkazy. Při neujasněnosti pojmů a sporných soudech historických prací je zde ovšem nebezpečí řetězové reakce omylů. Největším problémem spojení právního a historického aspektu v Procházkově tématu byla nepochybně sku-

tečnost, že dosud nebyl proveden historický rozbor a průzkum pozemkových knih. Již sama skutečnost, že právní analýza v tomto případě předchází historické analýze, oslabuje nutně historismus zpracování právní problematiky.

Při rozdělení celé práce volil autor přísně systematické hledisko. V první části pojednává o pozemkových knihách jako o prameni: charakterizuje význam pozemkových knih v právní kultuře jako specificky českého útvaru, vzešlého z potřeb pozdně feudálního velkostatku, zkoumá platnost záznamu v gruntovních a techniku zápisu. Druhá část práce je věnována typům poddanské usedlosti. Jednotlivé kapitoly zde pojednávají o usedlostech zakoupených, nezakoupených, o pachtu, o poddanských gruntech na dominikálu, na farní a obecní půdě, o nemovitostech se „zvláštní funkcí“ (mlýny, krčmy, rychty) o gruntech v držení šlechticů, měšťanů, obce a „cizopanských poddaných“. Třetí část má titul „Obecná omezení práv poddaného k nemovitosti“ a sleduje povahu poddanského svazku vůbec, odúmrtí, právní eventuality umožňující vrchnostem odnětí gruntu, dispoziční práva poddaných, „omezovací a zapovídací práva vrchností“, feudální pozemkovou rentu a povinnosti poddaných vůči státu, církvi a obci. V další části se zkoumají „Smluvní dispozice poddanskou nemovitostí“, to je uzavírání smluv, zajištění plnění smlouvy, tržové smlouvy, půjčky, zadlužení a zástavy, jiné obligační smlouvy a věcná břemena. Pátá část obsahuje „Rodinné majetkové právo na poddanské nemovitosti“. Jsou zde kapitoly o rodinném majetkovém společenství, o majetkovém právu manželském, dětí, sirotků a výměnkářů. Knihu uzavírá pasáž o „Dědickém právu k poddanské nemovitosti“, kde najdeme zhodnocení zásad posloupnosti, kapitolu, o posloupnosti intestátní a posloupnosti testamentární. Jako přílohy jsou otištěny ukázky typických zápisů pozemkových knih.

Rozdělení Procházkovy práce není jen pomocnou záležitostí, ale i výrazem určité koncepce. Z tisíců zápisů v gruntovních autor *rekonstruoval* vlastně základní kategorie poddanského majetkového práva a usystematizoval je téměř do formy „právnícké příručky“. Přitom ovšem nejde o pouhou rekonstrukci přepísem zjištěných obyčejových práv, ale o rekonstrukci prostřednictvím moderního systému a moderního právního pojmosloví. Tento postup není zde výjimečný — uplatňuje se dnes obecně např. v dějinách filosofie nebo literatury. Jeho největší výhodou je, že umožňuje moderní pochopení a moderní výklad starých právních forem a že může pracovat s nejnovější terminologickou a pojmovou výzbrojí. Věda se tím mimo jiné brání diletantismu. Tento postup však vyžaduje neustálý ohled na to, že jde o systém *výkladu*, nikoliv o skutečný systém práva. Procházkova přesná systematika je prostě vnesena do výkladu poddanského práva 16. až 17. století *ex post* a vyžaduje stálého historického korektivu. Autor si je této skutečnosti vědom, viděl však v daném postupu jedinou možnost. Na mnoha místech se pokusil sledovat například lokální odchylky nebo dokonce celé oblasti se zvláštními společnými rysy práva. Přitom však také prokázal, že poddanské právo široce pojatý systém přece jen tvořilo.

Procházka usiluje také o přesný popis zkoumaného předmětu. Nejde tu ovšem o onu „popisnost“, která má pejorativní, význam v historiografii, ale o „popisnost“ jiného řádu, odpovídající opět povaze právní vědy. Dokonalý popis právního postupu a právních institucí je nezbytný a jeho lo-

gická přesnost je stejným kladem právních jako systematickosti. Těmito postupy se ovšem autor pohybuje stále pouze s oblastí práva. Jakým způsobem je však realizována jeho sociologická interpretace? Především je to otázka platnosti rekonstruovaného zákoníku.

Problém platnosti je řešen do značné míry samým materiálem, ze kterého práce čerpá. Pozemkové knihy jsou oním ideálním pramenem, jenž nám dovoluje zjistit nejen právní normy, ale který současně potvrzuje i jejich platnost. Zápisy v gruntovních o skládání veruňkových platů jsou zcela nepochybným potvrzením platnosti obligačních nebo dědických práv, takže problém další verifikace odpadá. Ryze normativních pramenů (instrukcí, poddanských řádů) použil Procházka pouze jako doplňujícího materiálu a gruntovnice většinou opět platnost jejich údajů potvrzují. Přitom autor nikterak nepopírá, že platné právní předpisy nebo zvyklosti mohly být porušovány, zejména ze strany vrchností — ale tímto porušováním nebylo platné právo relativizováno. O porušování máme ostatně málo dokladů, takže jeho skutečný rozsah byl asi větší, než se zatím zdá. Pro tuto otázku snad mohl autor použít materiálů z poddanských sporů, kde je vůbec názorně zachycen rub právního systému a názor, jaký na něj měli sami poddaní.

Dalším stupněm historického výkladu by měla být *geneze* platného práva. U mnoha kategorií podává Procházka genetický výklad, ale vcelku je genetické hledisko zatlačeno do pozadí již samým rozvržením práce. Ve velkém počtu tematických paragrafů, do kterých je kniha rozdělena (celkem 164 paragrafů na 511 stránkách textu), mohly být otázky vzniku a vývoje právních předpisů pouze naznačeny. Vznik a vývoj daného systému zůstává tedy většinou otevřenou otázkou. I tam, kde jej Procházka naznačil (např. při vývoji zakoupenosti a nezakoupenosti), by bylo třeba prohloubit argumentaci.

Dvě století, tvořící časové vymezení sledované problematiky, jsou ve vývoji poddanského práva poměrně krátkou etapou. V práci je mimo jiné prokázáno, že poddanské právo tvořilo v této době celkem jednotnou epochu s nepatrným vnitřním pohybem. To platí i pro jiné druhy práva v této době. Je to zjištění velmi důležité, neboť z něho vyplývá — a Procházka to náležitě zdůraznil — že důležitá změna, která v této době nastala v postavení poddanských, se právně (aspoň v majetkovém právu) neprojevila. Druhé nevolnictví se prosazovalo především změnou hospodářského postavení a v rámci daného práva. Také hospodářská ruina sedláků během 17. století se neprojevila ve výrazné změně majetkových předpisů; ty fungovaly aspoň formálně dále. Máme tedy co činit s obdobím právní stabilizace, s obdobím vrcholného rozvoje určitého právního systému. Stejně zajímavé jako sledování geneze tohoto systému by bylo i sledování jeho vyústění a změny v 18. století. Zde se dostává poddanské právo do nového pohybu a stává se předmětem četných rozborů a kritik teoretiků, kteří byli ještě s analyzovanou skutečností v bezprostředním styku.

K největším metodickým potížím vedla systematika Procházkovy práce při zkoumání kategorií, u kterých se stýkají různé oblasti práva, nebo které rámec práva překračují, např. u *poddanství* a *nevolnictví*. Výklad poddanství a nevolnictví má v naší literatuře již svou tradici a Procházka k ní významně přispěl jednak dalším upřesněním vnitřního obsahu, jednak návrhem, aby bylo upuštěno od problematického termínu „druhé nevolnictví“ a používalo se pojmu

„utužené poddanství“, který lépe vystihuje svůj obsah. Utužené poddanství je podle Procházky charakterizováno po stránce sociální velkým růstem feudální pozemkové renty a po stránce právní rozšiřováním vrchnostenské pravomoci nad poddanými, které šlo na jednotlivých panstvích různě daleko. (Zde je problematický autorův poznatek, že drobná šlechta udělovala v 16. století velmi ochotně výhosty, aby získala poplatky s výhostem spojené. Máme mnoho dokladů o tom, že právě na drobných statcích bylo v 16. století dosažení výhostu obtížné, neboť tím unikaly pracovní síly. Na velkých dominích byly výhosty udělovány běžně na základě principu výměny poddaných.) Vnitřní náplň pojmu „utužené poddanství“ je tedy u Procházky prakticky stejná s obsahem pojmu „druhé nevolnictví“ v těch pracích, které respektují jeho právní stránku.

Jestliže důsledné kategoriální rozdělení ztěžuje přehlednost výkladu širších pojmů, je ještě obtížnější výklad recepce, respektive ovlivnění poddanského majetkového práva právem městským. I k této otázce najdeme ovšem u Procházky mnoho postřehů, ukazuje se např. dost zřetelný vliv městského práva, ale důsledné sledování tohoto problému by opět vyžadovalo jiného rozdělení. Jestliže jsme ovšem uznali správnost původního rozvržení, nemůžeme požadovat řešení otázek, jež by vlastně předpokládaly zcela jiný postup. Ale jednu věc bychom mohli přece jen vytknout: i ta práce, v níž je uplatněno důsledně systematické hledisko, má možnost realizovat částečně i přehledný výklad jinak postavené problematiky (geneze, vztahů) např. ve shrnujících závěrech kapitol. Procházka této možnosti nevyužil a tak jsou často velmi cenné, historicky zobecňující postřehy rozptýleny v jednotlivých paragrafech a jejich využití závisí na důkladnosti čtenářově.

Jaký je vztah Procházkovy práce k historické problematice, čili jak přispívá k osvětlení života poddaných v 16. a 17. století? Máme zde především ucelený rozbor majetkového práva, který nás uvádí do oblasti, jež nebyla v postavení poddaných tak závislá na feudálním velkostatku, ale v níž se obráží spíše vliv peněžních poměrů a trhu. Dosud se hlavní zájem historiků soustřeďoval na sféru „povinností“, tj. feudální pozemkové renty, ve které byl vždy spatřován hlavní rys postavení poddaných. Procházka věnuje rentě pouze část pasáže o „omezení práv poddaného k nemovitosti“. Analýza pozemkových knih, kterou Procházka zahájil, otevírá poznání života poddaných zcela nové perspektivy. Jsou totiž jediným pramenem, u něhož není hlavním smyslem registrace povinností a jenž může problematiku působení peněžní směny a trhu osvětlit.

V této souvislosti by bylo možno pozměnit i Procházkův výklad vzniku a funkce pozemkových knih. Za hlavní příčinu jejich vzniku považuje potřeby feudálního velkostatku. Mají sloužit vrchnostem jako prostředek ke kontrole poddanské držby a jako podklad k různým záborům rustikálu. Odmítá spojovat vznik pozemkových knih s emfiteusí a zájem poddaných považuje za věc vedlejší.

Tendence k všeobecné evidenci, jež je jedním z rysů hospodářské politiky pozdně feudálního velkostatku, jistě působila na vznik gruntovní. Ale rozhodující význam měl přece jen zájem poddaných o evidenci nesmírně složitého splátkového systému. Při častém střídání majitelů gruntů v 16. století se stalo

zřejmě splácení nepřehledným a vyžadovalo nutně písemného záznamu. Bylo by zajímavé zjistit, jak byl vůbec systém splátek před zavedením gruntovní evidován. Nebo jsou „hypotéky“ příznačné teprve pro 16. století?

Majetkové právo poddaných tvoří podle Procházkovy rekonstrukce velmi propracovanou soustavu předpisů. Převahu mají přitom grunty zakoupené, se „širokým věcným právem, zahrnujícím rozsáhlá oprávnění dispoziční a dědická, jež přesahují právo požívací“. Mohli bychom z těchto poznatků vyvozovat závěry o dobrém sociálním postavení poddaných? Setkáváme se zde s právním vyjádřením pevného vlastnického vztahu poddaných k jejich usedlostem?

K těmto závěrům by mohlo vést mechanické převádění právní situace do oblasti hospodářské a sociální. Samy gruntovnice však ukazují, že poměrně pevné a propracované vlastnické právo poddaných nebylo výrazem trvalého vlastnického vztahu. Procházka poukázal na skutečnost, která zasluhuje hlubšího historického rozboru: na velmi časté změny držitelů gruntů — a to nejen v době válečných událostí, ale i v poměrně klidném předbělohorském období. Časté střídání držitelů gruntů je způsobeno na jedné straně velkým zatížením usedlostí feudální pozemkovou rentou i hypotekárními platy. Na mnoha místech je nápadné, že poddaní nemají příliš velký zájem právě o velké grunty a mají tendenci *zbavit* se jejich držby. Na druhé straně však můžeme střídání majitelů vyložit i hlubokým pronikáním peněžních poměrů do poddanské držby. Mnoho směn má ráz spekulace a v okolí měst nebo v městečkách se dokonce stávají veruňkové platy předmětem obchodu, podobně jako městské renty. Ten právní systém, který Procházka rekonstruoval a objasnil, je nesporně jednou z příčin čilých směn, neboť usnadňoval převoditelnost a zajišťoval dodržování dlužních závazků. Zajímavé je ovšem to, že feudální velkostatek v praxi příliš nebránil častým směnám. Směny se totiž netýkaly feudální pozemkové renty; ta se jimi nijak neměnila a její plnění je základním předpokladem pro směnu. Svolení k prodeji usedlostí mezi vlastními poddanými bylo zřejmě zcela formální a omezovalo se na zápis do gruntovnice. Pod zorným úhlem častého střídání držitelů gruntů se jeví také v poněkud jiném světle poddanský, respektive nevolnický vztah. Poměrně dokonalé vlastnické právo a zejména pevné právo dědické mají stále za úkol zvýšit zájem rolníků na gruntech a na vlastním hospodářství.

Procházková rekonstrukce ukazuje, že v 16. a 17. století existují v právních poměrech na usedlostech a zejména ve vlastnických formách velké rozdíly. Vedle sebe nacházíme takové instituce, jako je zakoupenost, nezakoupenost, pacht, nájem apod. Právní povaha těchto institucí je velice rozdílná. V praxi byla ovšem stírána sociálním postavením držitelů gruntů, ale stupeň tohoto vyrovnání se měnil. Lze tvrdit, že např. v předbělohorské době měly tyto formy vlastnictví a držby skutečný význam a že teprve třicetiletá válka a drastické formy nevolnictví v druhé polovině 17. a 18. století znivelizovaly poměry nevolníků na úroveň pracovní síly velkostatku. Jestliže tedy uznáme aspoň do vzniku třicetileté války skutečný význam jednotlivých forem vlastnictví, zasluhují pozornosti i po stránce kvantitativní. Procházka přirozeně analyzoval pouze kvalitativní stránku práva a nemohl zkoumat rozšíření jednotlivých jeho forem. Tomu zabraňovala již metoda „reprezentativního výběru“, která ovšem byla jedinou možnou metodou. Zde tedy bude záležet na dalším historickém výzkumu, aby mohl být historický význam a pohyb různých právních forem a institucí zhodnocen.

Procházková práce má všechny znaky vysoké právní odbornosti a pro po-

znání pozdně feudální právní kultury i pro poznání života lidu této doby má základní význam. Procházka osvětlil vyčerpávajícím způsobem majetkové právo poddaných a zrekonstruoval — se všemi úskalími této práce — systém tohoto práva, jež je důležitou součástí sociálních poměrů. Jeho postup i řada závěrů mohou vyvolat diskusi, jak je to běžné v problematice sociálně ekonomického vývoje pozdního feudalismu. Není však pochyb o tom, že Procházkaova práce je i pro tyto širší historické otázky významným přínosem, a to nejen v domácím měřítku.

Josef Válka

M. Andreev, D. Angelov, *Istorija Bolgarskogo gosudarstva i prava, perevod s bolgarskogo, Izdatelstvo inostrannoj literatury, Moskva 1962, str. 451*

Každá vysokoškolská učebnice národních dějin je nejen pedagogickou pomůckou, ale nezbytně též výrazem vědecké úrovně daného oboru té které země. Výjimkou není ani rozsáhlá učebnice *Dějiny bulharského státu a práva*, bulharských autorů M. Andreeva a D. Angelova z r. 1959, která vyšla v ruském překladu v r. 1962 v Moskvě, opatřena edičním úvodem sovětských vydavatelů.

Učebnice je výsledkem dlouholeté práce a oba autoři v ní uložili své bohaté pedagogické zkušenosti a výsledky svého vědeckého bádání. Kniha zachycuje vývoj státu a práva v Bulharsku od samých počátků státu až po národní osvobození z turecké nadvlády a počátky kapitalistického vývoje. Tento rozsáhlý historický pohled vynutil si opravdu největší soustředění na otázky státu a práva, přičemž historie obecná je vykládána jen v míře nejnutnější.

Kniha je rozdělena na tři části. V části úvodní zabývají se autoři otázkou předmětu a periodizace dějin bulharského státu a práva a podávají kritický přehled buržoazní literatury (kapitola 1, str. 17—30). Podstatnou částí této partie knihy je rovněž výklad o právních pramenech, který podává učebnice v chronologickém pořádku podle jednotlivých etap vývoje státu a práva. Druhá část učebnice je věnována výkladu o dějinách bulharského feudálního státu a práva, tj. o jeho bulharské periodě, od počátku bulharského státu až po podmanění Bulharska Tureckem (str. 77—300). Třetí část knihy je věnována dějinám státu a práva v období tureckého panství v Bulharsku (str. 301—451). Výklad je podáván ve dvou oddílech — napřed o vývoji ekonomiky, třídní situaci a státním aparátě a potom o vývoji práva. Dějiny právních institucí jsou pak probírány podle jednotlivých druhů právních vztahů — právo vlastnické, smlouvy, právní způsobilost, rodinné právo, dědické, právo trestní a soudní proces. Tato struktura učebnice má jistě své pedagogické přednosti — zvyšuje přehlednost a ucelenost výkladu apod. Přes tyto nepochybné klady máme však o vhodnosti tohoto uspořádání pochybnosti. Učebnici neprospělo zejména odtržení výkladu o pramenech od výkladu o právních institucích, které přivádí autory do nepříjemných situací, neboť jejich často obšírný výklad o původu pramenných památek doplňuje i charakteristiku právních institucí v nich obsažených. Naopak při výkladu o právních institucích musí podávat výklad o právních pramenech, z kterých čerpají hlavní poznatky o právu a jednotlivé instituce často i rekonstruují. Zdá se, že autoři učebnice se rozhodli vytvořit při výkladu právních institucí umělý právní systém, který feudální bulharské právo neznalo. Byli přitom vedeni jistě snahou přiblížit jej co nejvíce poznatkům posluchačů o současném právním systému a usnadnit jim studium, avšak zůstává faktem, že při četbě knihy může vzniknout falešný